

■ متن پژوهی در نهج البلاغه با استناد به دو نسخه
معتبر قرن های ۵ و ۶ هجری

حبيب الله عظيمی

■ چکیده

هدف: مقابله بخشی از محتوای متن دو نسخه خطی معتبر (قرن های ۵ و ۶ هجری) نهج البلاغه و مقابله بعدی آنها با يك ویرایش چاپی معتبر معاصر
روش/ رویکرد پژوهش: ازجداول توزیع فراوانی خطبه های نهج-البلاغه استفاده شده است. تحلیل بر روی یک خطبه خیلی طولانی، یک خطبه طولانی، یک خطبه نسبتاً طولانی، و دو خطبه متوسط، و یک نامه خیلی طولانی از متن نهج البلاغه (حجم جمعاً نزدیک به ۱۵ درصد از کل متن) انجام شده است.
یافته ها: نسخه خطی قرن ۶ کتابخانه ملی در ۱۴۴ مورد با کتاب چاپی اختلاف دارد. از مجموع ۱۴۴ مورد اختلاف نسخه ملی با چاپی، نسخه خطی مرعشی در ۹۴ مورد آن، یعنی در نزدیک به ۷۰ درصد از کل موارد اختلاف با نسخه ملی مطابقت دارد.
نتیجه گیری: متن پژوهی نهج البلاغه براساس نسخه های معتبر و مصحح قدیمی توصیه می شود.

کلیدواژه ها

نهج البلاغه، نسخه های خطی، متن پژوهی، تصحیح

متن پژوهی در نهج البلاغه با استناد به دو نسخه معتبر قرن های ۵ و ۶ هجری

حبیب الله عظیمی^۱

دریافت: ۱۳۹۱/۱/۱۵ پذیرش: ۱۳۹۱/۷/۳

مقدمه

سخنانی که علی بن ابی طالب (ع) در خطبه‌ها ایراد می فرمودند، نخست در سینه‌ها و حافظه‌های گروهی از یاران ایشان ثبت و نگهداری می شد و بدون نظم و ترتیبی خاص به کتابت می رسید، سپس به سایر کتبی که خطبه‌های امام (ع) در آنها گرد آمده بود، انتقال می یافت. معاصر حیات شریف رضی (۳۵۹-۴۰۶ ق.) این اصول معتبر و کتاب‌های قابل اعتماد در کتابخانه وزیر شاپورین اردشیر در بغداد و با نظارت ایشان گردآوری و نگهداری می شد. شریف رضی با استفاده از آن منابع، منتخب خود از منشآت امیرالمؤمنین را در سه بخش: خطبه‌ها، نامه‌ها، و حکمت‌ها مرتب کرد و چون طریق واضح هر کدام از این منشآت اختیار شده، ابواب بلاغت را به دیده و اندیشه ناظر می گشود، آن را نهج البلاغه نام گذارد.

از آنجا که منشآت اختیار شده امام علی (ع) در سه بخش نهج البلاغه، در مراتب و درجات اعلامی بلاغت و دور از ادراک فهم بسیاری از مردمان بود، از این رو تعلیق و تحشیه، شرح و تفسیر و ترجمه آن به سایر زبان‌ها ضرورت یافت. پس از آن گروهی از علما و دانشمندان مسلمان از عرب و عجم، شیعه و سنی، هر کدام به میزان وسع و جهد خود به این وظیفه مهم قیام کردند. در این میان گروهی به شرح و تفسیر تمامی این کتاب، عده‌ای به شرح مشکلات آن و گروهی نیز به شرح خطبه‌ها یا نامه‌ها یا کلمات قصار یا شرح منتخبی از هر سه قسم و یا ترجمه تمام یا بخشی از آن به زبانی دیگر پرداختند، به گونه ای که مجموع این

۱. استادیار پژوهشی سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
Azimi@nlai.ir

کتاب‌ها و رساله‌ها در ترجمه و شرح نهج البلاغه بالغ بر صد عنوان شد. علامه امینی (۱۳۶۸) در کتاب «الغدیر» بالغ بر ۷۰ شرح و عبدالزهره خطیب حسینی (۱۴۰۵ق.) در کتاب «مصادر نهج البلاغه و اسانیده» حدود ۱۹۰ شرح از شروح نهج البلاغه را نام می‌برد.

محدث نوری (۱۴۰۸ق. ج ۳، ص ۵۱۳) در کتاب مستدرک الوسائل، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۳۵۷، ج ۱۴، ص ۱۱۳) در الذریعه، سیداعجاز حسین در کشف‌الحجب (کتبوری، ۱۳۳۰ق.، ج ۳، ص ۵۱۳)، عبدالعزیز جواهرکلام در فهرست معارف (کتابخانه معارف، ۱۳۱۴، ج ۲، ص ۱۱۳)، ابن‌یوسف شیرازی در فهرست سپهسالار (کتابخانه سپهسالار، ۱۳۴۶، ج ۲، ص ۱۲۴)، ملاعلی واعظ تبریزی در وقایع‌الایام و سید هبه‌الدین شهرستانی، هر کدام از این بزرگان تعدادی از شروح نهج البلاغه را نام برده‌اند. نگارنده در مقدمه کتاب منهاج‌الولایه فی شرح نهج البلاغه (صوفی تبریزی، ۱۳۷۸، ص ۱۰-۱۵) تعدادی از شروح عربی و فارسی نهج البلاغه با ذکر ویژگی هر کدام را شمارش کرده است.

از زمانی که سیدرضی در اوائل قرن ۵ هجری بخشی از فرمایشات امام علی (ع) را از متون حدیثی و روایی موثق و مورد اعتماد انتخاب و کتاب شریف نهج البلاغه را تدوین کرد، مورد توجه دانشمندان، ادیبان، عالمان دینی و توده مسلمانان قرار گرفت؛ چراکه این کتاب منتخبی از فرمایشات امام و پیشوایی بود که باب مدینه علم نبوی و قرآن ناطق بود. بدین لحاظ از قرن ۵ به بعد علاوه بر شروح و حواشی متعددی که توسط عالمان و ادیبان بر آن نوشته شد، متن این کتاب شریف نیز توسط برخی از عالمان و کاتبان با استناد به نسخه‌های معتبر و صحیح خطی مورد استنساخ و در دسترس دانشمندان، ادیبان و توده مردم قرار گرفت. لازم است برای تصحیح و تحقیق متن نهج البلاغه در هر زمان در لابلای نسخه‌های شناسایی شده قدیمی تر این کتاب، جست‌وجوی تمام صورت گیرد و پس از حصول اطمینان از صحت و اعتبار آن نسخه یافته‌شده، متون چاپی در دسترس با آن نسخه تطبیق شود. چرا که امروزه نسخه‌های چاپی و در دسترس این کتاب بر مبنای نسخه‌های صحیح و معتبر خطی تصحیح و تحقیق شده است.

اگرچه دانشمندان، ادیبان، وراقان و کاتبان در هر دوره زمانی حساسیت و دقت تمام به‌خرج می‌دادند تا متون مورد تحریر نهج البلاغه در آن دوره متن‌های صحیح، معتبر و موثق باشند، اما عوامل مختلفی وجود داشت که باعث تفاوت هر چند اندک در بین نسخه‌های تحریر یافته این کتاب می‌شد. برخی از این عوامل عبارتند از:

۱. عدم آگاهی کاتب از وجود نسخه‌ای کاملاً موثق، معتبر و صحیح در مکان دیگر و عدم دسترسی او به چنین نسخه‌ای. در چنین شرایطی کاتب استنساخ خود را از روی نسخه‌ای انجام می‌داد که در دسترس وی قرار داشت و احتمالاً این نسخه مأخوذ نسخه کامل و مصحح نبود، لکن وراق یا کاتب به علت نیاز جامعه، تحریر نسخه جدید را انجام می‌دادند.

۲. عدم اشراف و تسلط کاتب نسخه به ادبیات عرب و مباحث صرف و نحو عربی، و عدم دسترسی او به عالم و استادی که اشراف به متن نهج البلاغه داشته باشد تا وی بتواند اشکال‌های کتابتی خود را با نظارت علمی یک استاد مرتفع کند.

۳. اهمال کاتب و خطای وی در ضبط کامل عبارت‌ها، واژه‌ها و یا اعراب متن مورد نگارش بنابراین اگر در هر زمان نسخه‌های قدیمی، صحیح و معتبر از نهج البلاغه یافت شود، صرف نظر از نفیس بودن این نسخه‌ها از دیدگاه نسخه‌شناسی، به لحاظ متن پژوهی از ارزش فوق العاده‌ای برخوردار هستند.

مسئله اصلی این پژوهش بررسی و تطبیق متن نهج البلاغه در دو نسخه معتبر کتابت قرن ۵ و ۶ هجری و استخراج میزان و موارد تفاوت محتوا در این دو نسخه و نهایتاً تطبیق موارد اختلافی در آن دو متن با متن چاپی مورد وثوق است. بررسی لزوم یا عدم لزوم متن پژوهی نهج البلاغه بر مبنای نسخه‌های معتبر خطی قدیمی از مسائل فرعی پژوهش است.

روش پژوهش

این پژوهش با روش توصیفی و با کمک جداول توزیع فراوانی خطبه‌های نهج البلاغه انجام شده است. جامعه مورد مطالعه ۵ خطبه (۱ خیلی طولانی، ۱ طولانی، ۱ نسبتاً طولانی، ۲ متوسط) و ۱ نامه خیلی طولانی از متن نهج البلاغه و به لحاظ حجم کتاب، متن انتخابی جمعاً نزدیک به ۱۵ درصد از کل متن کتاب است. موارد اختلاف این متون در دو نهج البلاغه خطی قرن ۵ و ۶ استخراج و در جداول تطبیق شده است.

باتوجه به اهداف پژوهش:

- بررسی قدیمی‌ترین نسخه‌های خطی نهج البلاغه که تا به حال شناخته و معرفی شده‌اند،
  - بررسی تطبیقی بخشی از محتوای متن در دو نسخه خطی قرن ۵ و ۶ هجری،
  - بررسی تطبیقی متون انتخابی از دو نسخه خطی بایکی از متون چاپی مورد اعتماد معاصر،
  - استخراج موارد اختلاف در نسخه‌های خطی و چاپی انتخاب شده،
  - بررسی موارد و میزان اختلاف نسخه‌ها و تحلیل آنها،
- سعی شده به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

۱. قدیمی‌ترین نسخه‌های نهج البلاغه کدام و با چه ویژگی‌های توصیفی هستند؟
۲. ویژگی‌های توصیفی و تحلیلی دو نسخه مورد تحقیق چیست؟
۳. میزان و موارد تفاوت در بخش‌هایی از دو نسخه مورد تحقیق کدام است؟
۴. آیا میزان و موارد تفاوت و یا همپوشانی دو نسخه خطی در مقایسه با یکدیگر بیشتر است یا یکی از آن دو با نسخه چاپی؟

یافته‌ها

یافته‌های پژوهش در قالب پاسخ به سؤالات تحقیق به شرح زیر ارائه می‌شود:

سؤال اول: قدیمی‌ترین نسخه‌های نهج‌البلاغه کدام و با چه ویژگی‌های توصیفی هستند؟

از همان زمان گردآوری و تألیف نهج‌البلاغه به بعد (یعنی قرن ۵ هجری به بعد)، نسخه‌های متعددی توسط کاتبان استنساخ شد و در اختیار دانشمندان، پژوهشگران و مشتاقان قرار گرفت. بالطبع کاتبانی که به تحریر کتاب اهتمام می‌ورزیدند باید بهره‌ای از دانش ادبیات عرب (صرف و نحو)، بلاغت و تا حدودی حدیث می‌داشتند تا بتوانند متن این کتاب شریف را به صورت منقح و مصحح و با اعراب‌گذاری درست به رشته تحریر درآورند. قطعاً در دسترس بودن نسخه‌ای معتبر و صحیح به عنوان نسخه مأخوذ (در فراهم آمدن متن صحیح این اثر نقش داشته است؛ همچنان که هرچه تاریخ کتابت نسخه مأخوذ (نسخه‌ای که کاتب از روی آن، نسخه خود را کتابت می‌کرده است) به زمان حیات مؤلف آن یعنی شریف رضی نزدیک‌تر باشد، به احتمال زیاد متن اثر دقیق‌تر و صحیح‌تر است. با بررسی منابع مختلف به منظور جست‌وجو برای یافتن نسخه‌های قدیمی قرن ۵ و ۶ هجری، نسخه‌های زیر یافت می‌شود:

۱. نسخه‌ای با کتابت ۴۸۳ ق.، مقابله شده با نسخه به خط حسن بن یعقوب بن احمد نیشابوری از علمای قرن پنجم؛ موجود در کتابخانه آقای آتشی در یزد (حسینی اشکوری، ۱۳۵۳، ص ۷۰۳).

۲. نسخه‌ای با کتابت ۴۸۵ ق.، که در اختیار علامه سیدمحمدعلی روضاتی بوده و ایشان نسخه چاپی نهج‌البلاغه را با این نسخه تطبیق و تصحیح کرده است (طباطبایی، بی تا، ش ۳).

۳. نسخه‌ای با کتابت ۴۹۴ ق.، به خط فضل‌الله بن طاهر بن مطهر حسینی. کاتب آن را بر دانشمندی از بزرگان آن عصر همراه با یادداشت «بلغت قرائتی» قرائت کرده و آقای شیخ حسن سعید آن را به چاپ عکسی رسانده است (معهدالمخطوطات، ۱۳۷۵ ق. ص ۳۷).

۴. نسخه‌ای استنساخ شده از روی نسخه قرن ۵ هجری و ظاهراً مقابله و تصحیح شده با نسخه‌ای به خط سیدرضی، ده ورق از ابتدا و ۵ ورق از انتهای نسخه به سال ۱۲۶۴ ق. نو نویسی شده، موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، با شماره ۱۱۳۳۶.

۵. نسخه کتابت قرن ۵ هجری که در کتابخانه دکتر حسینعلی محفوظ در شهر کاظمین بوده است (معهدالمخطوطات، ۱۳۷۹ ق. ص ۴۷).

۶. نسخه قرن ۵ هجری و به احتمال زیاد کتابت سال ۴۹۹ ق. به خط حسین بن حسن بن حسین مؤدب (کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۰، ص ۲۰۶). چاپ فاکسیمیله و منتشر شده توسط کتابخانه آیت‌الله مرعشی. به شهادت یادداشت قرائت کاتب بر محمدبن علی بن احمد بن بندار در تاریخ ۴۹۹ (در پایان جزء اول کتاب ص ۹۱ پ) می‌توان این تاریخ را برای

- سال کتابت نسخه لحاظ کرد. عبدالعزیز طباطبایی تاریخ کتابت این نسخه را ۴۶۹ ق. دانسته است (طباطبایی، (بی تا)، ش ۱).
۷. نسخه کتابت قرن ۵ هجری موجود در کتابخانه علامه سید هبه‌الدین شهرستانی در شهر کاظمین با درج یادداشتی از ابیات ابویوسف یعقوب بن احمد قاری کردی نیشابوری (متوفی ۴۷۴ ق.) در آن (طباطبایی، (بی تا)، ش ۸).
۸. نسخه کتابت ۵۱۲ ق. نگهداری شده در کتابخانه استاد محیط طباطبایی (آقابزرگ تهرانی، ۱۳۵۷، ج ۲۴، ص ۴۱۳).
۹. نسخه کتابت ۵۲۱ ق. به خط محمد بن ابی القاسم بن موسی بن خلیل موجود در کتابخانه ملی، با شماره ۳۰۶۸۲.
۱۰. نسخه قرن ۶ هجری با درج یادداشت اجازه به تاریخ ۵۲۹ ق. در آن، موجود در کتابخانه مرعشی نجفی، با شماره ۲۳۱۰ (کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۳۵۶، ج ۶، ص ۴۹۲).
۱۱. نسخه قرن ۶ هجری با خط علی بن ابی القاسم بن علی الحجاج با کتابت ۵۳۸ ق.، موجود در کتابخانه ابوالکلام آزاد در دانشگاه علی گره (علیگر) هندوستان (طباطبایی، (بی تا)، ش ۱۶). نگارنده در اسفند ماه ۱۳۸۷ نسخه مذکور را در کتابخانه ابوالکلام آزاد دانشگاه علیگر رؤیت کرد.
۱۲. نسخه قرن ۶ هجری با خط محمد بن محمد بن احمد نقیب به تاریخ ۵۴۴ ق. موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۳۰، ج ۱، ص ۳۹۶).
- برخی دیگر از نسخه‌های رقم‌دار نهج البلاغه که در قرن ۶ هجری استنساخ شده‌اند عبارتند از:
- نسخه کتابت ۵۳۳ ق.، به خط عبدالجبار بن حسین بن ابی القاسم فراهانی، محل نگهداری مکتبه‌الرضا کتابخانه سلطنتی رامپور هند؛
  - نسخه کتابت ۵۶۵ ق.، به خط محمد بن سعید بن حسین عامری، محل نگهداری موزه بغداد، به شماره ۳۵۶؛
  - نسخه کتابت ۵۶۶ ق.، به خط سلیمان بن محمود بن محمد قرابک بدری، محل نگهداری کتابخانه ملک، با شماره ۸۷۴؛
  - نسخه کتابت ۵۷۳ ق.، محل نگهداری کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره ۴۸۷۶؛
  - منصور، محل نگهداری کتابخانه سلیمانیه ترکیه، به شماره ۹۴۲؛
  - نسخه کتابت ۵۸۸ ق.، به خط احد بن مؤید بن مؤید بن عبدالجلیل، محل نگهداری کتابخانه چستریتی ایرلند؛ و
  - نسخه مورخ ۵۹۱ ق.، محل نگهداری کتابخانه ملی ایران، به شماره ۱۸۴۳/ع

(حسینی، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۱۸۸؛ طباطبایی، (بی تا)، ش ۲۴؛ کتابخانه ملی ایران، ۱۳۴۵، ج ۱، ص ۴۳۲؛ کتابخانه چستریتی، ۱۹۹۲، ج ۷، ص ۱۳۲؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۴۰، ج ۱۴، ص ۳۹۱۷؛ کتابخانه و موزه ملک، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۷۸۶).

سؤال دوم: ویژگی‌های توصیفی و تحلیلی دو نسخه مورد تحقیق چیست؟

در میان نسخه‌های قرن ۵ و ۶ نهج البلاغه، دو نسخه که در چند سال اخیر در میان مجموعه‌های نسخ خطی دو کتابخانه مرعشی و ملی شناسایی و معرفی شده‌اند، مورد تحقیق قرار گرفت.

الف) ویژگی‌های توصیفی دو نسخه منتخب

۱) نسخه کتابت قرن ۵ هجری به خط حسین بن حسن بن حسین مؤدب با تاریخ کتابت احتمالاً ۴۹۹ ق؛ در انجامه پایانی این نسخه در محل درج تاریخ کتابت، فقط سال آن اربعمائه (چهارصدگانه) قابل خواندن است و بقیه آن چندان خوانا نیست، اما به قرینه یادداشت قرائت نسخه توسط کاتب بر محمد بن علی بن احمد بن بندار در تاریخ ۴۹۹ ق. (که در پایان جزء اول کتاب ص ۹۱ پ درج شده) میتوان این تاریخ را برای استنساخ نسخه هم در نظر گرفت. این کتاب در کتابخانه آیت الله مرعشی قم (کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۰۶) موجود و به صورت چاپ فاکسیمیله منتشر شده است.

۲) نسخه قرن ۶ هجری به خط محمد بن ابی القاسم بن موسی بن خلیل با تاریخ کتابت ۵۲۱ ق. که با شماره ۳۰۶۸۲ در کتابخانه ملی نگهداری می‌شود.

ب) ویژگی‌های محتوایی دو نسخه منتخب

در بررسی و تطبیق اولیه دو نسخه خطی مذکور با نسخه چاپی تصحیح دکتر شهیدی برای کامل یا ناقص بودن، مشخص شد که نسخه قرن ۶ کتابخانه ملی کامل است و هیچ افتادگی‌ای ندارد. نسخه قرن ۵ کتابخانه آیت الله مرعشی در بخش کلمات قصار مابین صفحات ۱۶۷ پ و ۱۶۸، از کلمه قصار ۱۴۶ - ۳۷۷ (معادل صفحات ۳۸۶ - ۴۳۰ نسخه چاپی) افتادگی دارد و ناقص است. همین‌طور آخرین کلمه قصار این نسخه ارزشمند خطی همان کلمه ۴۶۱ موجود در نسخه چاپی است و کلمات قصار ۴۶۱ - ۴۸۰ نسخه چاپی نیز در این نسخه موجود نیست.

سؤال سوم: میزان و موارد تفاوت در بخش‌هایی از دو نسخه مورد تحقیق کدام است؟

برای بررسی و تطبیق محتوایی دو نسخه خطی با یکدیگر، مراحل زیر انجام شد:

۱) انتخاب برخی از خطبه‌ها و نامه‌ها به عنوان نمونه

در این مرحله سعی شد تعدادی از خطبه‌ها یا نامه‌های مشهور به نحوی انتخاب شوند که به لحاظ حجم آن، خطبه‌ها در بردارنده خطبه‌های متوسط، نسبتاً طولانی، طولانی و خیلی

طولانی باشند تا نمونه های انتخابی نسبتاً متنوع باشند. این خطبه ها عبارتند از:
خطبه های متوسط: خطبه دوم (پس از بازگشت از نبرد صفین)، خطبه سوم معروف به شقشقیه

خطبه نسبتاً طولانی: خطبه اول در بیان آغاز آفرینش آسمان و زمین و آدم
خطبه طولانی: خطبه ۹۱ معروف به خطبه اشباح
نامه و خطبه خیلی طولانی: خطبه ۱۹۲ معروف به قاصعه، نامه ۵۳ نامه حضرت به مالک اشتر نخعی

۲) انتخاب نسخه چاپی با ترجمه دکتر شهیدی به عنوان نسخه رایج و معاصر مورد اعتماد

۳) تطبیق خطبه های انتخابی از دو نسخه خطی با نسخه چاپی و استخراج موارد و میزان اختلاف هر دو متن خطی با چاپی

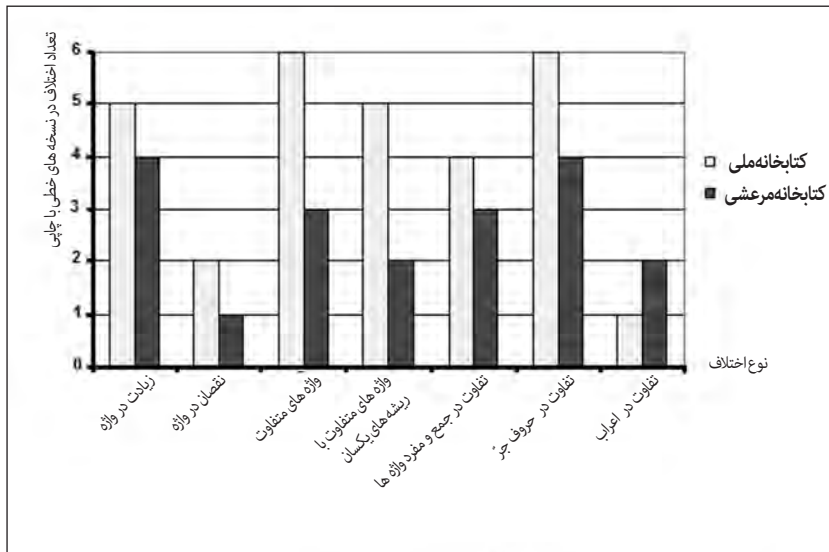
۴) طبقه بندی موارد اختلافی و عنوان بندی کردن آنها، و پیاده کردن موارد اختلافی در جداول تطبیقی

۵) ترسیم موارد اختلافی خطبه ها در نمودارهای مختلف

۶) تحلیل محتوای جداول و نتیجه گیری و ارائه پیشنهاد تطبیق خطبه های نمونه انتخابی از دو نسخه خطی

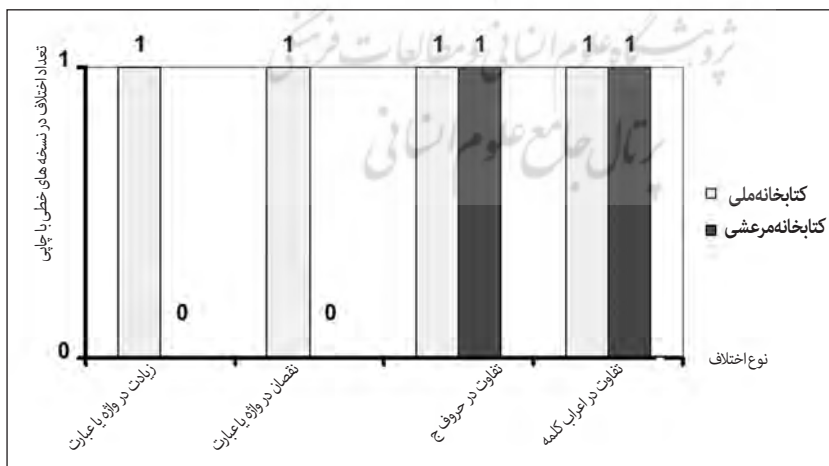
خطبه اول: در بیان آغاز آفرینش آسمان و زمین و آدم (نسبتاً طولانی: ۶ صفحه چاپی؛ ص ۲ چاپی؛ ص ۶ ملی؛ ص ۶ پ مرعشی)			
تفاوت ها	نسخه ملی (۵۲۱ ق.)	نسخه مرعشی (۴۹۹ ق.)	نسخه چاپی (ترجمه دکتر شهیدی)
زیادت در واژه یا عبارت	۲ واژه بیشتر یکسان ۱ واژه بیشتر & ۱ واژه متفاوت یکسان	۲ واژه کمتر یکسان ۱ واژه کمتر & ۱ واژه متفاوت یکسان	یکسان با مرعشی ۲ واژه کمتر ۲ واژه کمتر ۱ واژه کمتر
نقصان در واژه	۱ واژه کمتر یکسان	۱ واژه بیشتر یکسان	یکسان با مرعشی ۱ واژه بیشتر
واژه های متفاوت (تفاوت در واژه ها)	۳ واژه متفاوت یکسان	۳ واژه متفاوت یکسان	یکسان با مرعشی ۳ واژه متفاوت
واژه های متفاوت با ریشه های یکسان (تفاوت در باب های افعال)	۳ مورد متفاوت یکسان	۳ مورد متفاوت یکسان	۲ مورد متفاوت یکسان با مرعشی
تفاوت در جمع و مفرد واژه ها	۲ مورد واژه جمع ۲ مورد واژه یا فعل جمع	۲ مورد واژه مفرد همانند نسخه ملی	یکسان با مرعشی ۲ مورد واژه یا فعل مفرد
تفاوت در اعراب واژه ها	۱ مورد متفاوت یکسان	۱ مورد متفاوت یکسان	۱ مورد متفاوت یکسان با ملی
تفاوت در حروف (حروف جر، حرف ربط، حرف تعریف)	۲ مورد متفاوت یکسان	۲ مورد متفاوت یکسان	۴ مورد متفاوت یکسان با مرعشی

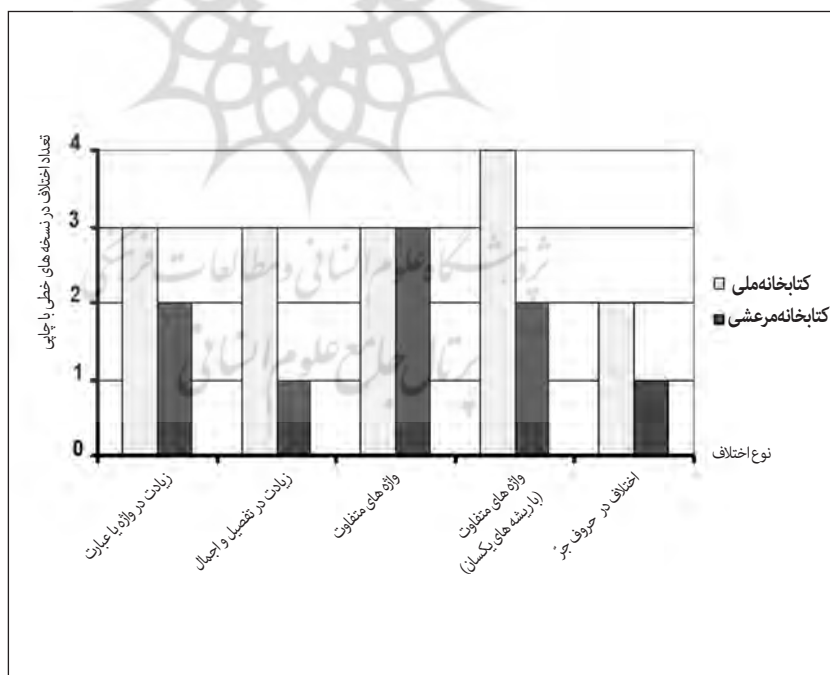
نمودار خطبه اول

خطبه دوم: پس از بازگشت از نبرد صفین (متوسط: ۲ صفحه چاپی؛ ص ۸ چاپی؛ ص ۸ ملی؛ ص ۸ پ مرعشی)			
تفاوت‌ها	نسخه ملی (۵۲۱ ق.)	نسخه مرعشی (۴۹۹ ق.)	نسخه چاپی (ترجمه دکتر شهیدی)
زیادت در عبارت	۱ مورد بیشتر	۱ مورد کمتر	یکسان با مرعشی
نقصان در عبارت	۱ مورد کمتر	۱ مورد بیشتر	یکسان با مرعشی
تفاوت در اعراب کلمه	یکسان	یکسان	۱ مورد
تفاوت در حرف جرّ	یکسان	یکسان	۱ مورد

نمودار خطبه دوم

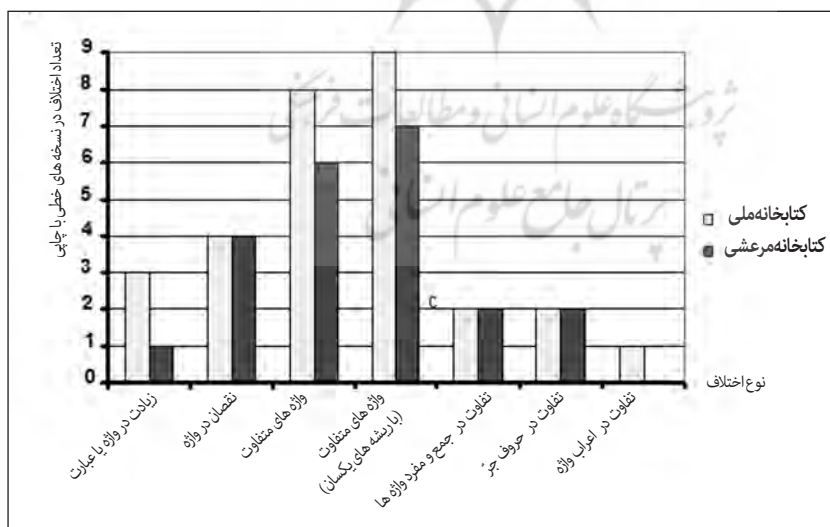
خطبه سوم: معروف به شَقِیقِیَّة (متوسط: ۲/۵ صفحه چاپی؛ ص ۹ ملی؛ ص ۹ پ مرعشی)			
تفاوت ها	نسخه ملی (۵۲۱ ق.)	نسخه مرعشی (۴۹۹ ق.)	نسخه چاپی (ترجمه دکتر شهیدی)
زیادت در واژه یا عبارت	۱ واژه بیشتر یکسان یکسان	۱ واژه کمتر یکسان یکسان	یکسان با مرعشی ۱ عبارت کمتر ۱ واژه کمتر
زیادت در تفصیل و اجمال	۲ نام با تفصیل یکسان	۲ نام به کنایه و اجمال یکسان	یکسان با مرعشی ۱ مورد اجمال در عبارت
واژه های متفاوت	یکسان	یکسان	۳ مورد
واژه های متفاوت با ریشه های یکسان	یکسان ۲ مورد	یکسان ۲ مورد	۲ مورد یکسان با مرعشی
اختلاف در حروف جرّ	۱ مورد ۱ مورد	۱ مورد ۱ مورد	۱ مورد یکسان با مرعشی

مؤدار خطبه سوم

خطبه ۹۱: معرف به خطبه اشباح
(طولانی: ۱۱ صفحه چاپی؛ ص ۷۴ چاپی، ص ۳۲ ملی، ص ۳۶ مرعشی)

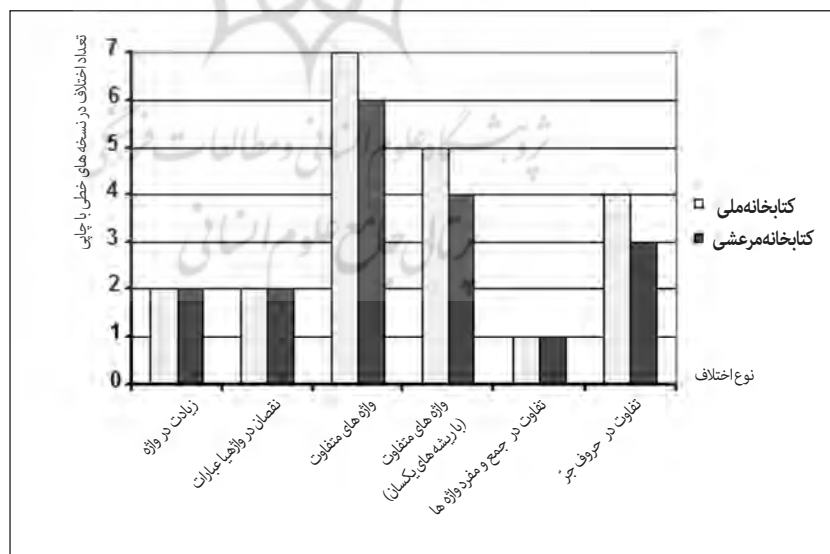
تفاوت ها	نسخه ملی (۵۲۱ ق.)	نسخه مرعشی (۴۹۹ ق.)	نسخه چاپی (ترجمه دکتر شهیدی)
زیادت در واژه	پیش از شروع متن خطبه ۱ عبارت طولانی (پاراگراف) بیشتر	یکسان با ملی	پیش از شروع متن خطبه ۱ عبارت مختصر داخل قلاب
زیادت یا نقصان در واژه	۲ عبارت یا واژه بیشتر یکسان	۱ عبارت یا واژه کمتر یکسان	یکسان با مرعشی در ۳ مورد ۱ واژه بیشتر
واژه‌های متفاوت	۱ مورد یکسان	۱ مورد یکسان	یکسان با مرعشی ۲ مورد واژه متفاوت
واژه‌های متفاوت	یکسان ۱ مورد ۱ مورد	یکسان ۱ مورد ۱ مورد	۳ مورد تفاوت ۱ مورد یکسان با مرعشی
واژه‌های متفاوت با ریشه‌های یکسان (تفاوت در باب‌های افعال)	یکسان ۲ مورد	یکسان ۲ مورد	۷ مورد تفاوت یکسان با مرعشی
تفاوت در جمع یا مفرد بودن واژه‌ها	یکسان	یکسان	۲ مورد تفاوت
تفاوت در حروف جرّ	یکسان	یکسان	۲ مورد تفاوت
تفاوت در اعراب واژه	۱ مورد	۱ مورد	یکسان با مرعشی

نمودار خطبه ۹۱

خطبه ۱۹۲: معروف به خطبه قاصعه
(خیلی طولانی: ۱۴ صفحه چاپی؛ ص ۲۱۰ چاپی؛ ص ۸۰ ملی؛ ص ۹۴ پ مرعشی)

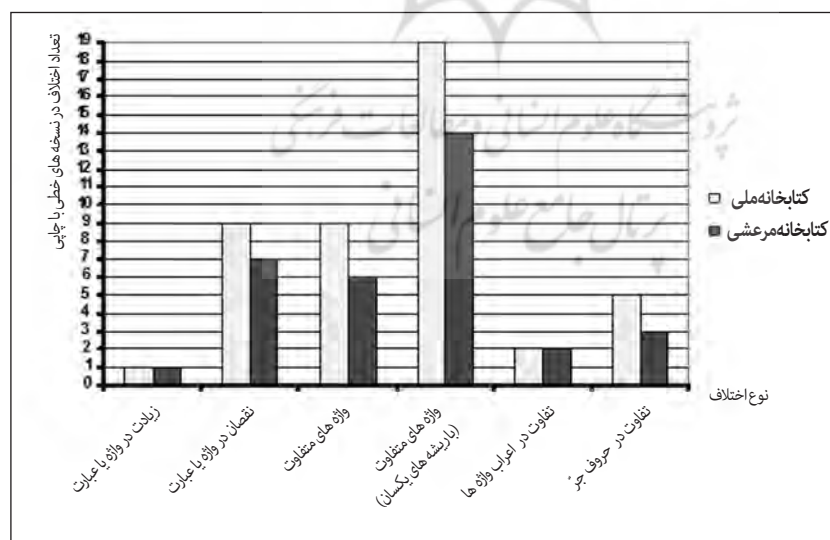
تفاوت‌ها	نسخه ملی (۵۲۱ ق.)	نسخه مرعشی (۴۹۹ ق.)	نسخه چاپی (ترجمه دکتر شهیدی)
زیادت در واژه	یکسان	یکسان	۲ مورد
نقصان در واژه یا عبارت	یکسان	یکسان	۲ مورد
واژه‌های متفاوت	یکسان ۱ مورد	یکسان ۱ مورد	۶ مورد یکسان با مرعشی
واژه‌های مختلف با ریشه‌های یکسان	یکسان ۱ مورد	یکسان ۱ مورد	۴ مورد یکسان با مرعشی
تفاوت در جمع و مفرد واژه‌ها	یکسان	یکسان	۱ مورد
تفاوت در حروف جرّ	۱ مورد یکسان ۱ مورد	۱ مورد یکسان ۱ مورد	یکسان با مرعشی ۲ مورد ۱ مورد

مُودار خطبه ۱۹۲

نامه ۵۳: نامه حضرت به مالک اشتر نخعی (هنگام گماشتن وی به ولایت مصر و شهرهای تابع)
(بسیار طولانی: ۱۶ صفحه چاپی؛ اوراق ۱۲۰-۱۲۷ ملی، اوراق ۱۴۳ پ-۱۵۲ مرعشی)

نسخه چاپی (ترجمه دکتر شهیدی)	نسخه مرعشی (۴۹۹ ق.)	نسخه ملی (۵۲۱ ق.)	تفاوت ها
۱ عبارت نسبتاً طولانی کمتر	یکسان با ملی	۱ عبارت نسبتاً طولانی بیشتر	زیادت در واژه یا عبارت
۴ واژه بیشتر یکسان با مرعشی ۲ عبارت طولانی ۱ عبارت کوتاه بیشتر	یکسان با ملی ۲ واژه بیشتر یکسان با ملی یکسان با ملی	۴ واژه کمتر ۲ واژه کمتر ۲ عبارت طولانی کمتر ۱ عبارت کوتاه کمتر	نقصان در عبارت یا واژه
۶ مورد تفاوت یکسان با مرعشی	یکسان ۳ مورد تفاوت	یکسان ۳ مورد تفاوت	واژه‌های متفاوت
۸ مورد یکسان با مرعشی	یکسان ۲ مورد	یکسان ۲ مورد	واژه‌های متفاوت با ریشه‌های یکسان (تفاوت در باب فعل)
یکسان با مرعشی ۶ مورد	۳ مورد یکسان یکسان	۳ مورد یکسان	واژه‌های متفاوت (با ریشه‌های یکسان)
۲ مورد	یکسان	یکسان	تفاوت در اعراب واژه‌ها
۳ مورد یکسان با مرعشی	یکسان ۲ مورد	یکسان ۲ مورد	تفاوت در حروف جرّ

نمودار نامه ۵۳ مالک اشتر

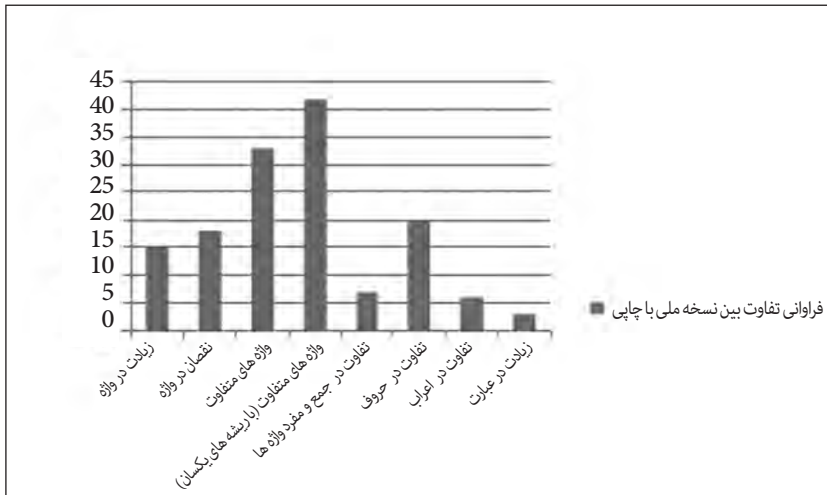
سوال چهارم: آیا میزان و موارد تفاوت و یا همپوشانی دو نسخه خطی در مقایسه با یکدیگر بیشتر است یا یکی از آن دو با نسخه چاپی؟

در پاسخ به این سؤال، جداول فراوانی اختلاف در دو نسخه خطی و چاپی به ترتیب اهمیت موارد اختلاف و به ترتیب میزان اختلاف به شرح زیر ارائه می شود:

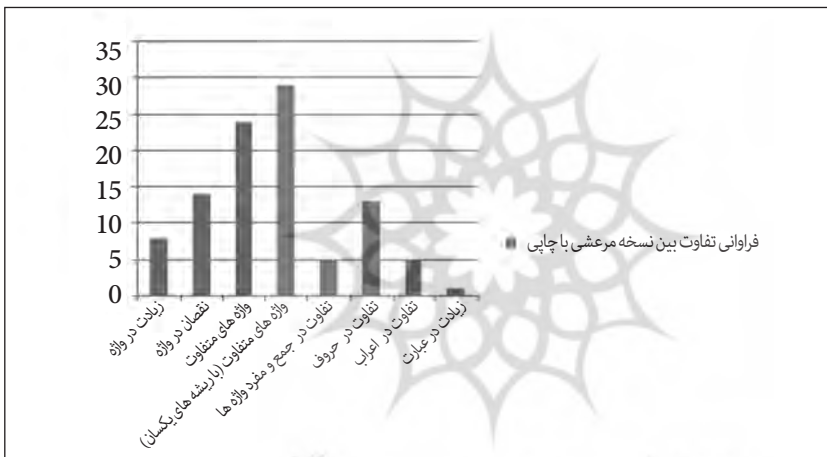
تفاوت در مجموع ۷ خطبه و نامه	نسخه ملی با چاپی	نسخه مرعشی با چاپی	مشترك دو نسخه خطی یا چاپی
زیادت در واژه یا عبارت	۱۵ مورد	۸ مورد	۷ مورد
زیادت در تفصیل و اجمال عبارت	۳ مورد	۱ مورد	۱ مورد
نقصان در واژه یا عبارت	۱۸ مورد	۱۴ مورد	۱۴ مورد
واژه‌های متفاوت	۳۳ مورد	۲۴ مورد	۲۳ مورد
واژه‌های متفاوت با ریشه‌های یکسان	۴۲ مورد	۲۹ مورد	۲۹ مورد
تفاوت در جمع و مفرد واژه‌ها	۷ مورد	۵ مورد	۵ مورد
تفاوت در حروف جرّ	۲۰ مورد	۱۳ مورد	۱۲ مورد
تفاوت در اعراب واژه‌ها	۶ مورد	۵ مورد	۵ مورد
جمع موارد اختلاف	۱۴۴	۹۸	۹۶

۲) جدول فراوانی تفاوت‌های دو نسخه خطی با چاپی (به ترتیب فراوانی)

تفاوت در مجموع ۷ خطبه و نامه	نسخه ملی با چاپی	نسخه مرعشی با چاپی	مشترك دو نسخه خطی یا چاپی
واژه‌های متفاوت با ریشه‌های یکسان	۴۲ مورد	۲۹ مورد	۲۹ مورد
واژه‌های متفاوت	۳۳ مورد	۲۴ مورد	۲۳ مورد
تفاوت در حروف جرّ	۲۰ مورد	۱۳ مورد	۲ مورد
نقصان در واژه یا عبارت	۱۸ مورد	۱۴ مورد	۱۴ مورد
زیادت در واژه یا عبارت	۱۵ مورد	۸ مورد	۷ مورد
تفاوت در جمع و مفرد واژه‌ها	۷ مورد	۵ مورد	۵ مورد
تفاوت در اعراب واژه‌ها	۶ مورد	۵ مورد	۵ مورد
تفاوت در اعراب واژه‌ها	۶ مورد	۵ مورد	۵ مورد
تفاوت در تفصیل و اجمال عبارت	۳ مورد	۱ مورد	۱ مورد
جمع موارد اختلاف	۱۴۴	۹۸	۹۶

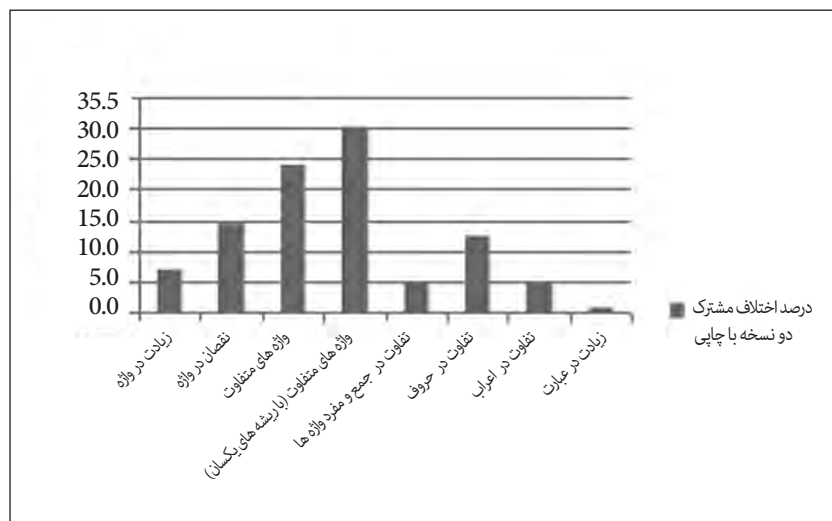
فراوانی تفاوت بین نسخه ملی با چاپی

فراوانی تفاوت بین نسخه ملی با چاپی

فراوانی اختلاف مشترک دو نسخه ملی و مرغشی با چاپی

درصد اختلاف مشترک دو نسخه با چاپی

بررسی و تحلیل محتوای متن در نسخه‌ها: از بررسی و تطبیق جداول و نمودارهای

فوق می توان چنین نتیجه گرفت:

الف) موارد اختلاف به ترتیب اهمیت آنها عبارتند از:

۱) زیادت یا نقصان واژه یا عبارت، ۲) تفصیل و اجمال کنایه‌ای در عبارت، ۳) واژه‌های متفاوت با معنی و مفهوم یکسان یا نزدیک به یکدیگر، ۴) واژه های متفاوت با ریشه های یکسان، ۵) تفاوت در جمع و مفرد بودن واژه‌ها، ۶) تفاوت در حروف جرّ، و ۷) تفاوت در اعراب واژه‌ها

ب) بیشترین فراوانی میزان اختلاف بین نسخه‌های منتخب عبارتند از:

۱) واژه‌های متفاوت با ریشه‌های یکسان، ۲) واژه‌های متفاوت با معنی و مفهوم یکسان یا نزدیک به یکدیگر، ۳) استعمال حروف جرّ متفاوت، ۴) نقصان یا زیادت در واژه یا عبارت، ۵) جمع و مفرد بودن واژه‌ها، ۶) اعراب واژه‌ها، و ۷) تفصیل و اجمال کنایه‌ای در عبارت

با بررسی و تحلیل موارد اختلاف در نسخه‌ها چه به ترتیب اهمیت موارد اختلاف، چه به ترتیب میزان فراوانی آنها می توان چنین نتیجه گرفت که هر چند تفاوت‌های موجود متن در نسخه‌های متفاوت مورد تحقیق، چندان تفاوت قابل توجه و معنی‌داری در معانی و مفاهیم کلی متن نهج البلاغه ایجاد نمی‌کند؛ و چه بسا این نوع تفاوت در معانی و مفاهیم متن به لحاظ استفاده عمومی قابل تسامح است، لکن برای حفظ ویژگی‌های اساسی که مورد نظر گردآورنده نهج البلاغه (سید رضی) بوده است، یعنی دارا بودن وجوه فصاحت و بلاغت تمامی فرمایشات منتخب امام علی (ع) در این کتاب، باتوجه به وجود مجموع ۶۹ مورد اختلاف مشترک دو نسخه خطی با کتاب چاپی نهج البلاغه در نزدیک به حدود ۱۵ درصد از

کل متن نهج البلاغه و باتوجه به یکسان بودن موارد اختلاف در ۷۰ درصد از متن انتخابی در دو نسخه خطی، باتوجه به تمامی موارد ذکر شده به نظر می‌آید تحقیق و پژوهش در متن نهج البلاغه براساس نسخه‌های خطی مصحح و معتبر امری مطلوب و ضروری باشد.

نتیجه‌گیری

از یافته‌های تحقیق، نتایج زیر به دست می‌آید:

(۱) نسخه ملی (با کتابت ۵۲۱ ق.) در مجموع ۵۱ صفحه چاپی [نزدیک به ۱۵ درصد از کل متن کتاب [جمعاً در ۱۴۴ مورد با کتاب چاپی اختلاف دارد؛ یعنی به‌طور متوسط در هر صفحه چاپی نزدیک به ۳ مورد اختلاف با نسخه خطی ملی وجود دارد.

(۲) نسخه مرعشی (با کتابت ۴۹۹ ق.) در همان ۵۱ صفحه چاپی، جمعاً در ۹۹ مورد با کتاب چاپی اختلاف دارد.

(۳) از مجموع ۱۴۴ مورد اختلاف نسخه ملی با چاپی، در ۹۴ مورد آن، نسخه مرعشی با نسخه ملی هماهنگ است و مطابقت دارد؛ یعنی نزدیک به ۷۰ درصد از کل موارد اختلاف، هر دو نسخه خطی یکسان هستند و به‌طور مشترک با کتاب چاپی اختلاف دارند و فقط در ۳۰ درصد از موارد اختلاف، دو نسخه خطی با یکدیگر اختلاف دارند.

(۴) یکسان بودن دو نسخه خطی در ۷۰ درصد از موارد اختلاف به دست آمده یعنی بین مشترک بودن هر دو نسخه خطی در ۷۰ درصد از موارد اختلاف و تفاوت آنها با کتاب چاپی، تفاوت معناداری وجود دارد. این تفاوت، لزوم متن‌پژوهی براساس نسخه‌های خطی قرون ۵ و ۶ مورد اعتماد و موثق (که در کتابخانه‌ها به‌تازگی شناسایی و معرفی می‌شوند) و لزوم تصحیح و تحقیق متون چاپی جدید نهج البلاغه را براساس متون خطی معتبر نزدیک به زمان حیات مؤلف (اواخر قرن ۵ یا اوایل قرن ۶ هجری) تأیید می‌کند.

بیشترین فراوانی تفاوت‌ها در مواردی همچون زیادت یا نقصان واژه‌ها و عبارت‌ها، و یا متفاوت بودن واژه‌هاست؛ یعنی مواردی از تفاوت که از اهمیت بیشتری به لحاظ محتوا برخوردار است، بیشترین تفاوت را دارد. بنابراین بیشترین فراوانی تفاوت در مهم‌ترین موارد از تفاوت هم تأکید دیگری بر لزوم تحقیق و تصحیح متون کامل‌تر با دارا بودن تمامی جوانب فصاحت و بلاغت، آنچنان که زیننده ناطق آن و امیر کلام، امام علی (ع) و مدّ نظر گردآورنده این کتاب شریف یعنی سیدرضی بوده باشد، دارد.

منابع

آقابزرگ تهرانی، محسن (۱۳۵۷). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. تهران: منشورات مکتبه الاسلامیه.

- امینی، عبدالحسین (۱۳۶۸). *الغدیر*. ترجمه علی شیخ الاسلامی. تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی.
- حسینی، عبدالزهرا (۱۴۰۵ ق.). *مصادر نهج البلاغه و اسانیده*. بیروت: دارالاضواء.
- حسینی اشکوری، احمد (۱۳۵۳). «نسخه‌هایی در یزد». *نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، ۷ (۱۰۳۹/۷): ۷۰۳-۷۲۰.
- صوفی تبریزی، عبدالباقی (۱۳۷۸). *منهاج الولاية فی شرح نهج البلاغه*. تصحیح و تحقیق حبیب‌الله عظیمی. تهران: دفتر نشر میراث مکتوب.
- طباطبایی، عبدالعزیز (بی تا). «دست‌نویس‌های به‌دست‌آمده نهج البلاغه تا پایان سده دهم هجری». بازیابی در سایت تبیان. <http://library.tebyan.net/newindex.aspx>
- کتابخانه چستربینی (۱۹۹۲). *فهرس المخطوطات العربیه فی مکتبه تشستربیتی فی دبلن بایرلند*. تألیف آربری. ترجمه محمود شاکر سعید. عمان: مؤسسه آل‌البیت.
- کتابخانه سپهسالار (۱۳۴۶). *فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار*. ج ۲. تألیف ابن یوسف شیرازی. تهران: مطبوعه مجلس.
- کتابخانه عمومی معارف (۱۳۱۴). *فهرست کتابخانه عمومی معارف، دارالفنون*. فراهم‌آورنده عبدالعزیز جواهر کلام. تهران: وزارت معارف.
- کتابخانه مجلس شورای ملی ایران (۱۳۰۵-۱۳۸۱). *فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای ملی ایران*. تألیف یوسف اعتصام‌الملک. تهران: مطبوعه مجلس.
- کتابخانه مرعشی نجفی (۱۳۵۶). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله نجفی مرعشی*. ج ۶. نگارش احمد حسینی. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- (۱۳۶۲). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیت‌الله نجفی مرعشی*. ج ۱۰. نگارش احمد حسینی. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۳۳۰). *فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. ج ۱. نگارش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- (۱۳۴۰). *فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. ج ۱۴. نگارش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- (۱۳۴۸). *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*. تألیف محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
- کتابخانه ملی ایران (۱۳۴۵). *فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی*. فراهم‌آورنده عبدالله انوار. ج ۱. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- کتابخانه و موزه ملک (۱۳۵۲). *فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس*. زیر نظر ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه. ج ۱. تهران: کتابخانه ملی ملک.

کتوری، تصدق حسین (۱۳۳۰ ق.). *کشف الحجب والاستار عن اسماء الكتب والاسفار*. تصحیح محمد هدایت حسین. کلکته: انجمن آسیایی کلکته.

محدث نوری، حسین (۱۴۰۸ ق.). *مستدرک الوسائل*. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث. معهد المخطوطات العربیه (۱۳۷۵ ق.). *مجله معهد المخطوطات العربیه*. المجلد الثالث. مؤلف معهد المخطوطات العربیه. المشرف علی التحرير: د. احمد یوسف احمد محمد، رئیس التحرير: فیصل عبدالسلام الحفیان. ----- (۱۳۷۹ ق.). *مجله معهد المخطوطات العربیه*. المجلد السادس. مؤلف معهد المخطوطات العربیه. المشرف علی التحرير: د. احمد یوسف احمد محمد، رئیس التحرير: فیصل عبدالسلام الحفیان.

استناد به این مقاله:

عظیمی، حبیب الله (۱۳۹۲). «متن پژوهی در نهج البلاغه با استناد به دو نسخه معتبر قرن های ۵ و ۶ هجری». فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۲۴(۴): ۱۰۰-۱۱۸.

